

Aida Brenko

Etnografski muzej

Zagreb

abrenko@etnografski-muzej.hr

UDK 314.372(497.54)"1850/1941"

392.3:314(497.54)"1850/1941"

392.3:618(497.54)"1850/1941"

Pregledni članak

Primljeno: 20.06.2006.

Prihvaćeno: 28.08.2006.

Bijela kuga

*Kad u selu, sinko, za mladom ženom zvona zazvone, onda pitaj:
«Jel sušica?» pa ako ti kažu da nije, onda znaš daj utrošila*

(Sremac, 1940: 59)

Rad analizira pojavu bijele kuge na području Slavonije od sredine 19. stoljeća do početka drugog svjetskog rata. To je vrijeme kada je u Hrvatskoj ukinuto kmetstvo i kada nastaju bitne promijene u agrarnoj proizvodnji, a ujedno time i na društvenom i kulturnom planu. Prelaskom s naturalne na robno novčanu privredu dolazi do promjena u svim životnim segmentima pa tako i u odnosu prema djeci. U promijenjenim uvjetima, kada je velik broj djece postao nepoželjan, žene su usvojile praksu abortusa s poraznim posljedicama na vlastito zdravlje. U radu su prikazani sustavi vrijednosti koje su prema toj pojavi imali različiti autori te kako su se tijekom vremena mijenjali razlozi za kontrolu rađanja u skladu s gospodarskim, društvenim i ideološkim kretanjima.

Ključne riječi: kontrola rađanja, bijela kuga, Slavonija

Uvod

Predmet ovog rada fenomen je bijele kuge koja je u Hrvatskoj bila najizraženija na području Slavonije¹. Bijela kuga naziv je za pojavu drastičnog smanjenja broja djece (jedno ili dvoje) što je inače karakteristično za industrijske zemlje. Problematika bijele kuge prikazana je u razdoblju od sredine 19. stoljeća do početka drugog svjetskog rata. To je vrijeme kada je u Hrvatskoj ukinuto kmetstvo i kada nastaju bitne promjene u agrarnoj proizvodnji,

¹ Ovaj je rad pročitao na znanstvenom skupu „Gesundheit und Hygiene II“ održanom u Schlainingu 2004.

a ujedno time i na društvenom i kulturnom planu. Posljedice tih burnih promjena dovode do raspada seoskih zadruga i patrijarhalnih vrednota vezanih uz zadružni način života i privređivanja. Rastući utjecaj modernizacije i s njom povezanih urbanih vrijednosti očituje se u svim životnim segmentima. Organizacija novih obitelji i njihovih vrednota čini bitan dio ovog istraživanja. Vidjet ćemo kako su se razlozi za kontrolu rađanja mijenjali u skladu s gospodarskim i društvenim kretanjima. U radu je prikazana bijela kuga i njezine posljedice u nižim društvenim slojevima odnosno seljačkim obiteljima i zajednicama.

Odlaskom Turaka pod kraj 17 stoljeća, u Slavoniji je započeo proces kolonizacije i planskog razvoja. Početkom 18. stoljeća Austrijanci su na području Slavonije uveli Vojnu krajinu, što je omogućilo migracije s različitih područja. Prvi službeni austrijski popisi i opisi nakon oslobođenja od turske vlasti govore o posljedicama ratova. Velik je broj ranijih sela nestao ili je napušten, razoren i popaljen. Velik dio oranica bio je zapušten, a kuće su bile kolibe omazane blatom. Starosjedilačko stanovništvo vraća se iz zbjegova već krajem 17. stoljeća. O samom stanovništvu postoje poimenični popisi iz 1698. i 1702. godine. Popisi navode ljude različitih vjeroispovijesti: katolike, pravoslavce, nesjedinjene i katolike, a po narodnosti se spominju Hrvati, Mađari, Rašani, Vlasi i Nijemci. Po boravištu su starosjedinci ili su doseljeni i to uglavnom iz Bosne (Sršan, 2000: 11). Zahvaljujući prirodnom prirastu i imigraciji, demografski porast u Slavoniji tijekom 17. i 18. stoljeća bio je značajan²

Prosječna obitelj u Slavoniji u 18. stoljeću bila je relativno mala, između 7 i 8 članova, što je daleko manje od onoga što bismo očekivali u zadrugama. U 1869. godini prosječan broj stanovnika po kući bio je 6, no u 1880. smanjio se na 5 članova (Gross Szabo, 1992: 36). U civilnoj Slavoniji, s obzirom na broj članova i bogatstvo, zadruge su svoj vrhunac dostigle u 19. stoljeću, upravo prije početka raspadanja. Zbog zakonske regulative u slavonskoj Vojnoj krajinu zadruge su bile veće i dulje su se održale.

U 19. stoljeću u civilnoj Slavoniji počela je eksploatacija šuma i rudnog bogatstva kao i uzgoj žita za europsko tržište. U skladu s novim gospodarskim orijentacijama, u seoske obitelji počeo je na različite načine priticati novac što je pridonosilo raspadu zadružne ekonomije. Novo stečeno bogatstvo ogledalo se u zlatom i svilom vezenom ruhu, bolje sagrađenim i uređenim kućama, obilnijoj prehrani i općenito poboljšanim životnim uvjetima. No slavonska obitelj suočila se tada s novim problemom: kako izbjeći osipanje obiteljskog bogatstva brakovima i mirazom. U vremenu burnih gospodarskih i društvenih previranja, život u zadrugama u 19. stoljeću bio je prema mnogim istraživačima zadružnog života strategija za očuvanje i održavanje obiteljskog bogatstva. No u Slavoniji se uz to javlja i druga strategija: smanjenje broja djece (Supek, 1995/1996: 262).

Na temelju istraživanja nekadašnjih obitelji, provedenog između dva svjetska rata na području Jugoslavije, Vera Stein Erlich dolazi do zaključka da je gotovo sve nehumano i surovo u porodičnim odnosima u Hrvatskoj došlo s prodorom novčanog go-

² Od procijenjenih 64 500 stanovnika u 1698. godini (Gelo i Krivošić prema Supek, 1995/1996: 261), do 265 641 stanovnika u 1785., a 332 478 u 1847. godini (Kesslerl prema Supek, 1995/1996: 261).

spodarstva (Stein Erlich, 1971: 459-460). Civilna i vojna Hrvatska i Slavonija, prema popisima stanovništva, bila su područja ranih sklapanja brakova. Prije 1848. bila su česta vjenčanja dječaka mlađih od 15 godina a djevojčica od 14, ali je to nakon popisa 1851. zabranjeno (Gross, Szabo, 1992: 5). Rani su brakovi bili uobičajeni u to vrijeme u seoskim sredinama, a poticaj im je davalo i raspadanje zadruga, jer se računalo s diobom zajedničkog vlasništva. Pojedina obitelj imala je više šansi dobiti u privatno vlasništvo veći dio zadružnog imetka, ako ima oženjene sinove. Statistika koja je obuhvatila broj djece na jedan brak u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji za 1856/57., pokazuje 3,4 djece po braku, dok je prosjek za Monarhiju bio 4,4 (Gross, Szabo, 1992: 27).

Neki antropolozi smatraju da se fenomen bijele kuge u Slavoniji može objasniti njezinom kolonističkom prirodom u 18. stoljeću, što je dovelo do rapidnog rasta broja stanovništva, a onda dosegnuvši granice rasta i bogatstva, u Slavoniji se počelo drastično ograničavati potomstvo. Dok su druga hrvatska područja bila područja jake emigracije te se broj stanovnika regulirao odlaskom muškaraca izvan sela, slavonska porodica počela se smanjivati zahvaljujući unutrašnjem faktoru, to jest, regulaciji potomstva od strane žena (Supek, 1995/1996: 261).

Položaj žene i djece u zadruzi

Podaci o namjerno izazvanim pobačajima radi smanjenja potomstava već se mogu naći u odgovorima na anketu koju je Društvo gospodarsko hrvatsko – slavonsko uputilo 1850. godine svojim članovima. Od 1848. godine kada je ban Jelačić dekretom ukinuo kmetstvo, počele su se u javnosti voditi polemike oko zadruga kao ekonomskih organizacija, ali i oko pitanja zadružnog duha kao ideologije. Te vrste rasprava vodile su se i tijekom 20. stoljeća. Većina autora koji su pisali o zadrugama slažu se s mišlju da je uzrok svemu zlu na selu raspad zadruga.

No bilo je i iznimaka. Izjašnjavajući se o zadružnom životu u spomenutoj anketi kao vrlo nemoralnom i ekonomski neefikasnom, Ivan Štefani, član društva, između ostalog kaže: «...Al, dok je i koliko moguće, nastoje svim silama i sredstvi preprečivati žene, ako mnogobrojnom decom obteršene udove ostanu, proganjane bivaju, i tako su usled naloženih njima zajedničkih kućnih poslovah, koje su obavljati dužne, primorane često vlastitu svoju djecu zapustiti, niti tako lahko obteršene decom za muž poći mogu... Zato za preprečiti porod štokakve lekove (vračta) uzimlju, tiskati se daju, samo da decu iz utrobe ma kako izteraju i često zajedno s decom bivaju žrtvom» (prema Rihtman-Auguštin, 1984: 39).

Iz ovog opisa nije jasno da li se žene same odlučuju za pobačaj³ ili ih zajednica na to prisiljava, ali iz navoda se također vidi da je pobačaj već uobičajena pojava i za žene vrlo opasna, jer su smrtni slučajevi učestali. O teškom položaju udovice s puno

³ Povjesničari medicine koji su se bavili problematikom pobačaja, smatraju da se praksa obavljanja pobačaja na prostoru Hrvatske proširila u doba turskih osvajanja. Na sultanovom dvoru postojao je zakon koji je

djece u zadružnoj obitelji 50 godina kasnije govori i Josip Lovretić u Monografiji o narodnom životu i običajima u Otoku (selu kraj Vinkovaca). Lovretić je bio svećenik, rođen u Otoku 1865. godine. U poglavlju koje govori o obiteljskim odnosima kaže: «Žena koja ima puno dice, nema veći dio od one, koja nema ni jedno. Udovica sa sedmero dice dobije 25 for., a žena koja nema dice, dobije uz svog čovika 50 for. Kako će ova sa 25. for. sedmero dice odivat, kad mora kući robovat i radit ko i druge žene, a dok dicu umije i sredi, dok im rubinice opere, dok zakrpa i sašije, već je i dan prošao» (Lovretić, 1990: 258).

U etnološkoj i antropološkoj literaturi koja se bavi problematikom zadruga, uvijek se naglašava kako je žena u patrijarhalnom društvu vrednovana na osnovu svojih produktivnih i reproduktivnih sposobnosti i kako je ograničavanje poroda u suprotnosti sa zadružnom ideologijom. Djeca su bogatstvo zadruga. Ako se udovica želi preudati ili vratiti roditeljima zadruga joj rijetko daje djecu jer su «stečena» u zadruzi. Socijalna sigurnost djece, staraca, invalida i nesposobnih za rad, u zadruzi je zagarantirana. Premda se u 19. stoljeću u Slavoniji i dalje živjelo u zadrugama, slijedeći navod govori suprotno od uvriježenih pretpostavki o poželjnosti velikog broja djece. Autor napominje kako je u staro doba bilo puno djece u kućama, ali da danas: «Ima matera koje sinu kažu: 'Dok je mene žive, ne ćeš te uzeti. Nemam ništa proti njoj, al je iz čopora, pa će i tebe čoporom obdariti'» (Lovretić, 1990: 256). Iz iznesenih podataka vidimo da su temelji zadružnog patrijarhalnog života u Slavoniji poljuljani i prije ukidanja kmetstva i da zadružni poredak i nije pružao onu sigurnost koja se često ističe kao norma.

O gotovo nečovječnim uvjetima kojima su trudnice i žene s djecom izložene u zadruzi saznajemo ponovno iz Lovretićevih opisa. S obzirom na činjenicu da je bio svećenik iznenađuje smionost kojom opisuje žensku stranu života u zadrugama, osobito trudnoću, porod, obavljanje abortusa. Premda Lovretić često spominje žensku solidarnost u zadruzi ona kao da se ne odnosi na trudnice i majke s malom djecom. Ženska solidarnost više dolazi do izražaja kod obavljanja abortusa, na što ću se kasnije još osvrnuti. I sam autor uviđa težak položaj trudnih žena. One obavljaju sve poslove jednako kao i druge žene. «... Ljudi ne mare za trudnu ženu, rugaju joj se, ne pomažu joj, nego je još proganaju. Žena, kad rađa, rađa u sobi, di družina i daniva i noćiva. Nju boli spopadaju, a ima bezdušni ljudi, pa neće da idu iz sobe, dok se ona muči i porodom rastaje, nego joj se rugaju i koješta joj nepošteno govore. A u tom stidu kune se svaka, da zanit neće. Kad žena rodi dite, pa ustane iz kreveta, gone je na poso... Bude dikoja žena, da ima petero dice, a sve jedno drugom do uva. ...Kad dica poustaju, mati ji brže bolje spremi, umije, počešlja, narani, ostavi ji kod reduše, a kolivku na glavu, pa ono najmanje odnese u polje. Već je sirota za uranka umorna. Došla je poslidnja u polje. One, što su prije nje prispile, side u ladu, pa se odmaraju.

određivao da sve žene osim sultanije moraju začeti plod pobaciti ili odmah poslije porođaja ubiti. Pobacivanje začetog ploda obavljale su osobite vrste babica koje su se zvale *kanli-hebe* (krvave babice). Iz sultanovog harema taj je običaj prešao i u druge hareme kao i u niže slojeve naroda (Bazala, 1933: 12-13).

Ne će da počmu poso, dok se svi ne skupe... Pa onda vidi, kako druge žive ko divojke, a ona ko roblje, pa veli: đaba bilo i dice; dosta je tog tereta kad me nitko ne štedi... Često se čuje u selu: 'Volim se pokrovom pokriti, već još jedno roditi'.» (Lovretić, 1990: 257-258).

Pitamo se što je dovelo do takvog stava prema ženi s velikim brojem djece. Iz opisa dobijamo dojam da ljudi na neki način osuđuju trudnu ženu i žele da ispašta za to što je odlučila da rodi. Nema nikoga tko bi joj pružio moralnu podršku, a kamoli fizičku pomoć. Iz navedenog proističe da je razlog za ograničavanje poroda težak položaj žene i djece unutar obitelji. Osjeća se bijes i neslaganje s postojećom situacijom i želja da se ona izmjeni pa i pod cijenu života. No ženama je i ranije bilo teško, ali u starijim podacima ne nailazimo na one koji bi govorili o ograničavanju poroda kao uvriježenoj pojavi.

U izvorima iz 18. stoljeća pobačaji se još ne spominju. A. M. Reljković koji je 1762. godine napisao kritički osvrt na prilike u Slavoniji pod naslovom «Satir iliti divji čovjek», navodi brojne negativne pojave, od kola do mobe, no nigdje ne spominje, pobačaje to jest «bijelu kugu». On doduše kaže da žene kod vjenčanja vračaju (obavljaju magijske postupke) da odgode prvi porod kako bi što dulje bile «mlade i lipe» (Reljković, 1916: 111)⁴.

Lovretić također navodi da je ženska želja za ljepotom i mladošću uzrok bijeloj kugi: «Žene žele, da su lipe i mlade, pa misle, da će trajati i mladost i lipota, ako ne rađaju. Odboluju one i odleže svake godine po dva, po tri puta, pa opet misle još su mlade i lipe. Žene žele dok su mlade, da prispiju u kolo i veselje. A koja ima dice ne može nikuda...» (Lovretić, 1990: 258). U daljnjem razmatranju još ću se osvrnuti na «lagodan i bezbrižan» život žena s malim brojem djece.

Podaci za Slavoniju s kraja 19 stoljeća svjedoče o široko rasprostranjenoj praksi obavljanja pobačaja poznatoj kao «bijela kuga». U tisku iz tog vremena čitamo kako je «bijela kuga» razlog što su neka područja Slavonije sasvim opustjela. Ta pojava ukazuje na neuobičajeni autoritet žene u odlučivanju o potomstvu što se opet povezuje s njezinom ulogom u obiteljskoj ekonomiji. No patrijarhalne karakteristike prisutne su i dalje. Često je upravo svekrva određivala mladoj snahi koliko djece može imati (Sremac, 1940: 50).

⁴ «Jošter jedno napomenut hoću,
kod vinčana kakvu čine zloću...
kolikogod uzlića zavežeš
onoliko neće godinica
tebi, sinko, dosaditi dica,
neg ćeš biti lipa i rumena,
kao da si jučer dovedena» (Reljković, 1916: 111)

Promjene socijalno ekonomskih odnosa u zadruzi

Miraz

Obično se kao najvažniji činitelj za ne sudjelovanje žena u združnoj ekonomiji navodi miraz. U Slavoniji se u 19. stoljeću, čak i prije ukidanja kmetstva 1848. godine, spominje miraz ili *osobac*, žensko individualno vlasništvo unutar zadruge. O njemu se piše kao o novijoj pojavi. On se sastojao od zemlje, stoke i novca. U starijoj građi uopće se ne navodi da žena u združnim ili uopće seljačkim obiteljima prilikom udaje donosi miraz. To je bio aristokratski i gradski običaj. Ono što je djevojka donosila bili su tekstilni proizvodi koji su govorili o njezinim kvalitetama kao buduće domaćice i ponekad namještaj, i to se nazivalo *djevojačka sprema* ili *ruho*. Prodiranjem robno novčanih odnosa na selo, prilikom sklapanja braka, uz ženine produktivne i reproduktivne sposobnosti još značajnije postaje koliki će donijeti miraz. Na taj je način unutar patrilinearnog domaćinstva u kojem je vlasništvo prelazilo s oca na sina, postojala paralelna linija naslijeđivanja od majke (ili oba roditelja) na kćer. Mirazi su tako stvarali ekonomske razlike među nuklearnim porodicama unutar zadruge, pridonoseći njezinu raspadu.

Većina autora koji su idealizirali zadruge tvrde da je upravo miraz to jest *osobac* najčešći krivac za raspad združnog života. Ali etnografska građa iz 19. i 20. stoljeća pruža mnoštvo podataka iz kojih se vidi da je individualna imovina uvijek bila u određenom odnosu prema kolektivnoj. Ta imovina nije bila izvan kontrole zajednice. Individualna imovina počela je razarati zadruge tek onda kad su prestale djelovati snage što kontroliraju kolektivno ponašanje i kad su prestali vrijediti ekonomski odnosi prema općem društvu, koji su povezivali taj individualni i kolektivni imovinski interes (Rihtman-Auguštin, 1984: 166).

U vrijeme dok su bili kmetovi, seljaci nisu mogli davati zemlju u miraz jer nisu bili njezini vlasnici. Kad su se počele dijeliti zadruge, kolektivni imetak dijelio se na pojedine vlasnike pri čemu su sva djeca kod naslijeđivanja ravnopravna. Područja Hrvatske koja su se kasnije uključila u globalne gospodarske odnose čak i poslije uvođenja zakonskih odredbi pokazuju veliku otpornost prema pitanju miraza. Za razliku od dinarskih krajeva gdje su se sestre redovno odricale zemlje u korist braće, u Slavoniji su kćeri u pravilu mirazom dobivale punu visinu naslijeđa. Razlozi što je praksa bila u skladu sa zakonom vjerojatno su u dugom trajanju i starosti austrijskog zakona o naslijeđivanju i činjenici da se novčana ekonomija u Slavoniji relativno rano razvila, pa je pravni položaj žene bio mnogo povoljniji nego u drugim dijelovima Hrvatske (Stein Erlich, 1971: 192). Iako je miraz postao pravilo, njegovo su se značenje i karakter mijenjali ovisno o promjenama u tipu porodice i o širem društvenom kontekstu. Združni zakon u početku nije davao djevojci zemlju, ali joj je novo vrijeme donijelo dukate. Najveći broj dukata nabavljen je od kraja 19. stoljeća do početka prvog svjetskog rata. Miraz se u Slavoniji najprije pojavio u formi dukata kao što i pjesma kaže:

*Sad u modi dukati i svila
Makar cura i ćorava bila
Uzmi Maru, mili sine
Mara nosi suferine*

(Sremac, 1940: 16).

Dukat se smatrao vrijednošću koja se ne smije potrošiti jer se zlato ovisno o situaciji uvijek moglo prodati i ponovno kupiti. Lovretić se također osvrće na tu pojavu: «Žena koja nema dice, minja one novce, što u kući dobije, u dukate, pa joj se zlati vrat i prsa, a ona druga mora namicati dicit i odiću i obuću, pa je teško. Ona se onda zove sirota, a ona bogata» (Lovretić, 1990: 258). Iz ovog je iskaza jasno da djeca više ne predstavljaju bogatstvo za zadrugu već upravo suprotno.

Način kako se moglo doći do dukata bila je i krađa kolektivne imovine u zadrugama. Podaci iz Monografije o Otoku pokazuju da su se krali poljoprivredni i drugi viškovi, ono što je ostajalo poslije podmirenja egzistencijalnih potreba. Te su viškove krale žene i pretvarale u novac, najčešće u dukate. Tako stečeni dukati pridruživali su se *osobcu koji se* kao što je već spomenuto, naslijeđivao po ženskoj liniji, od majke na kćerku. Zato svaka mati koja ima imetka, nastoji da djece bude što manje kako bi njezina kći prilikom udaje dobila što bolju priliku.

Značenje miraza osobito se povećava s porastom vrijednosti zemlje, odnosno s pretvaranjem zemlje u robu koja se mogla slobodno kupovati i prodavati te nakon uvođenja intenzivnijih poljoprivrednih tehnika. Poslije prvog svjetskog rata zbog konjunktura agrarnih proizvoda vrijednost zemlji još više raste. Porastom vrijednosti zemlje o dukatima se počinje govoriti kao o mrtvom kapitalu, a u prvi plan dolazi *tal*, zemlja koju je djevojka naslijedila ili dobila od svojih roditelja.

*Više nisu dukati u modi,
Već zemlja koja dobro rodi
Ne udaju curu šlingeraji,
već udaju jutra i fitalji*

(Sremac, 1941:25).

Neposredno nakon dijeljenja zadruga bila je potreba za radnom snagom na seljačkim imanjima naročito velika. Kao što je već spomenuto u uvodnom dijelu bilo je slučajeva da su se sinovi ženili upravo zato da bi mogli tražiti diobu i steći samostalnost. Nakon opetovanih dioba, velik dio imanja spao je na male omjere te više nije postojala potreba za radnom snagom. Sada je svaki pojedinac kojeg treba hraniti teret. Mladi seljak nije mogao dovesti djevojku bez miraza u roditeljsku kuću, niti se osamostaliti bez miraza.

Djevojka čija majka ima *tal* u privilegiranoj je situaciji. Kao što muškarac želi sina nasljednika, *taloškinje* žele kćerku nasljednicu jer će inače *tal* ostati snahi, a to znači tuđoj lozi. Isto tako, često se spominje, da kad žena rodi prvo kćer, dolazi u iskušenje da ispuni veliku želju djevojačku; da bude jedina u majke, to jest *taloškinja*.

Kad je miraz to jest *osobac* u obliku zemlje postao uobičajen, otvorile su se različite mogućnosti njegove upotrebe. Žena je imala pravo raspolagati proizvodima s te zemlje i često ih je prodavala da svojoj kćeri kupi dukate, svilu i pliš povećavajući i na taj način njezine izgleda za što bolju udaju. Ako bi muž prigovarao zbog rasipanja novca za djevojačku odjeću, žena bi mu odgovorila «Svoje sam potrošila, a nisam kuću rasula» (Sremac, 1940: 31).

Odjeća je kao pokazatelj društvenog i ekonomskog statusa u Slavoniji imala osobit značaj. Djevojačka nošnja tog vremena isticala se u tisku kao glavni uzrok *bijeloj kugi*, jer majka koja rodi jedno ili dvoje ženske djece više ne želi radati bojeći se da ih neće moći opremiti prema ondašnjim zahtjevima.⁵ Gizda ili moda već se u 19. stoljeću smatrala jednim od najvećih društvenih poroka koje je zahvatilo selo, pa u tisku tog vremena možemo pročitati niz tekstova o modi koja potkopava moralne, gospodarske i pravne temelje seoskih zajednica. Žene koje slijede modu najčešće su prikazivane kao osobe lakog morala, koje zbog lijenosti i lagodnosti zanemaruju «prirodne» ženske poslove i dužnosti. Kao izlaz iz krize u koju je upalo domaće gospodarstvo u razdoblju između dva svjetska rata, neki su članovi tada vrlo aktivne Seljačke sloge predlagali povratak proizvodnji domaćeg tekstila i ručnoj izradi odjeće, što bi selu omogućilo podmirivanje vlastitih potreba.

Žene su se doista i prihvale tkanja, samo ovaj put ne samo za sebe, već i za potrebe grada. Mnoge su se žene specijalizirale za tekstilno rukotvorstvo te su svoje proizvode prodavale na gradskim tržnicama i sajmovima te tako stečenim novcem spašavale svoje obitelji u doba agrarne krize (Sremac, 1940). Promijenjeni životni uvjeti tijekom 20. stoljeća omogućili su i seoskim ženama da se uključe u globalne gospodarske tokove i to upravo zahvaljujući tradicionalno ženskim poslovima (Supek, 1995/1996: 260). Žene su svojim radom u obitelji jednako doprinosile kućnom budžetu kao i muškarcima, a uz to su raspolagale i vlastitim imetkom, pa su njihov stvarni status i moć u obitelji odstupali od klasičnog predstavljanja žene u dominantnoj ideologiji roda. Što su više utjecaja i moći žene prisvojile u realnim situacijama, više su narušile zamišljeni red, pa zajednica reagira oštrom kritikom (Rihtman-Auguštin, 1984: 172). Većina optužbi na račun žena svodi se na to da su srušile zadrugu svojim svadama i krađom, postale nemoralne i razvratne, naginju gospodskom životu i uništavaju staru kulturu, zbog lagodnosti ne žele radati djecu i time direktno ugrožavaju naciju.

Antropolozi upozoravaju da činjenica što kćeri kod udaje dobivaju dio naslijeđa, i nije tako povoljna za ženu, jer je to ujedno znak za smanjenu vrijednost i traženost žene (Stein Erlich, 1971: 197), što potkrepljuju i slijedeći stihovi:

⁵ Za ilustraciju koliko je djevajačko odijelo koštalo kuću, može nam poslužiti slijedeći primjer: Obitelj od 4 člana. Posjed 27 jutara. Za ponovu djevojke jedinice od 14 godina potrošeno je 7000.-dinara, dukati nisu uračunati. U istoj kući potrošeno je 30 kg šećera, 80 kg soli, 42 l petroleja i odjeća za tri ostala člana; sve skupa 800.-din (Sremac, 1940: 12). Djevojka se u Slavoniji počinjala *noviti* u 12. ili 13. godini i *novi* se do udaje svake godine nekoliko puta, (na Veliki Petak, Cvjetnicu, Uskrs, Tijelovo, Veliku i Malu Gospu i Božić) a osim svečanog dobiva i običnije odijelo kao i ono radno (Sremac, 1941: 10-15).

«Nek je cura lipa i poštena
Propala je ako tala nema»

(Sremac, 1941: 27).

Tradicijski ideal nevjeste u doba zadruga tražio je pored radnih sposobnosti i poslušnosti, također i djevičanstvo. S pojavom miraza čini se da je popustila stroga kontrola nad ženama. Ukoliko djevojka ima *tal* nitko ne pita za njezin predbračni spolni život. U vrijeme naturalne privrede, žena je na hijerarhiji vrijednosti na niskom stupnju, no u praksi ona je dragocijena i tražena, za nju se plaća. Novo je vrijeme djevojkama pogoršalo situaciju za udaju, donijelo je zahtjeve za mirazom i žensku većinu. Odjednom je momak postao taj koji postavlja uvjete. *Miradžijke* i *taloškinje* predstavljaju privilegirane iznimke, a ostale djevojke se moraju zadovoljiti «gorim od sebe». Djevojke sa velikim talom vrlo su se rijetko udavale u selu, jer za takve djevojke tamo nije bilo prave prilike. Bogate taloškinje udavale su se za gospodu. Na pitanje zašto želi zeta gospodina jedna je žena odgovorila: «Jer je lipo bit gospoja. E, kad smislim da bi moja Fema mogla postat gospoja, srce u meni zaigra od dragosti. Lipo se nosit a ništa ne radit! Ta mučila sam se ja i moj Mata, od usta smo otkidali, toliku sam dicu utrošila, samo da moja Fema ostane jedinica, pa da bude taloškinja, i da je udam za gospodina. Ej, lip je gospodski život» (Sremac, 1940: 33). Želja da se djeci omogući lakši život jača tendenciju za ograničavanje poroda. Budući da urbane vrijednosti postaju dominantne, a pojedinci se vrednuju po tome koliko mogu investirati za urbaniziranje životnog stila svoje djece, takvo ponašanje ne izaziva kritike već se shvaća kao normalni tijek.

Kod prelaza s naturalne privrede na robno novčano gospodarstvo mijenja se iz temelja stav seljaka prema velikom broju djece. Strah pred velikim brojem djece svladava sve moralne i tehničke zapreke koje stoje na putu ograničavanja poroda. Vjerski i crkveni utjecaj na ograničavanje poroda u vrijeme raspadanja patrijarhalnog sustava slabi te se porodični odnosi uglavnom prilagođavaju gospodarskim zahtijevima. Primjena pobačaja pokazuje da to nije prolazna pojava, nego da se u krajevima u kojima se proširila više ne gubi, a njezin intenzitet ovisi o kontekstu. Raspad patrijarhalnih vrijednosti pogoduje u pravilu prodoru bezobzirnosti, individualnosti i surovosti u obitelji (Stein Erlich, 1971: 271).

Do sada je bilo riječi o razlozima koji su doveli do ograničavanja poroda. Sada ćemo vidjeti kako je to izgledalo u životnoj praksi.

Grešnice ili mučenice

Djevojke u Slavoniji počinjale su se udavati oko petnaeste godine, a do dvadesete obično bi sve bile poudane. Stare su se djevojke na selu smatrale sramotom za kuću. Žena je za rađanje ponekad sposobna i do 50-te godine. U trideset godina bračnog života žene u Slavoniji rađale su dvoje ili troje djece, skoro nikad više od petero. Dakle još

uvijek ostaje 25 godina kad su mogle zanijeti, a nisu smjele roditi. Taj «lagodni⁶ život bez djece» kako se najčešće u tisku prikazivao život žena u kontekstu *bijele kuge*, uglavnom se sastojao od straha: straha od začeca, straha od pobačaja, straha od grijeha i straha od zakona.

Od žena se očekivalo da imaju manje djece, ali način kako će to izvesti bio je prepusten njima. Zato je vrlo licemjerno kad muški autori pišući o *bijeloj kugi* sa zgražanjem govore kako ni jedan muškarac tako nešto ne želi i da se sve to odvija bez njihovog znanja: «Za sve to ne znaje ljudi, to se radi izvan kuća kod 'drugi', a najžalosnije je, kad mater u tome kćere pomaže i savjet joj daje; ima i taki luda. Sve se to od ljudi taji, a ni jedan čovek nije lud, da bi reko žene: 'Čuješ, ako si zbabna, gledaj kog da dite ugnjavi.' To žene same po sebi radu. Koja želi kupiti taj 'koreček', plati pet forinti, pa ga ima, al si ipak ne more sama uradit: mora dat babe po dva forinta, da joj dite zagjavi. Tim gnjavanjem prođu djeca i po pet, šest mjeseci stara, nestane i', a majke i' zakopaje u podrum, u bašču ili baš na đubre (Lukić, 1921: 166).

U Monografiji o Otoku, i 20 godina kasnije izašloj Monografiji o Varošu (selu kraj Slavenskog Broda), o ženama koje su napravile pobačaj kao i «majstoricama, koje djecu gnjavu» govori su u poglavlju «o zločincima i rdavim ljudima», a njih se naziva *grišnicama*. Lovretić o njima kaže: „Grišnice se zovu žene koje ubijaju porod prije poroda. Žene vraćaju kako god znadu, da ne ponesu, gledu, da se liše tereta. Neke žene prave same sebi likove, da ne radaju... A i kupuju likove...Ako to sve ne asni, idu grišnicama“ (Lovretić, 1990: 292). Na drugom mjestu Lovretić pak objašnjava težinu počinjenog grijeha: «Ako žena stroši dite tako, da to učini za rana, dok se još ni ne zna prava zamita, to ni ne kažu, da je velik gri'. Po gotovo ne vele da je gri' ako štogod pije, da ni ne zanese, ili, ako joj koja grišnica pomogne, da nikad ne može zanit. Ako ubije dite, kad se već osića, to je velik gri. Ako se tare, pa stroši, to je sve velki gri, al gri jako običan, pa kad koja u tom umre, reku: 'Bože moj, čine i druge, pa ostanu žive,... Ako je žena samo vraćala (provodila magijski postupak), pa zbilja ne rađa dice, ona se boji zarad svog vraćanja i sama misli da je gora grišnica, već da je dite prid porodom ubila (Lovretić, 1990: 498). Iznenađuje stav da se manjim grijehom smatra

⁶ Slijedeća priča vrlo potresno pokazuje kako je izgledao taj «lakomislen» i «bezbrizan» život: «Puno sam puta učinila sama, dva puta sam stradala, preležala u špitalu ni sama neznam koliko, potrošila iljadu dinara na špital i doktore, i jedva živu glavu izvukla. Posle sam išla doktoru, al je to, gospoja moja, skupo, 500 dinara! Rasula bi kuću da sam svaki put doktora tražila. S njim je najbolje, živa glava ostane i bez brige si, al otkud nam toliki novci? Čula sam da u drugom selu ima jedna dobra babica, koja «oće». Odem k njoj i platim 100 dinara. Opet je jeftinije već kod doktora. I dobro idem sad uvijek njoj, nisam se od nje nikad razboljevala. Jo, i to mi je skupo. Četiri puta na godinu idem k njoj i svaki put stotinarka. Bila sam dosad 22 puta, e, to vam je 22 stotine, a novaca u kući nema. I Pavo se ljuti, ne da novce, kaže: 'Milostiva ne može sama, treba joj babica, a kako druge rade same, pa šta im fali'. A on gad neće da me čuva. Bojim se umrit ću, pa da svoje dobro drugoj ostavim i da mi druga dite oprema i udaje. ..Teško je, gospoja, danas ženi na ovom svitu živit u većitoj brigi i straju, a drugačije ne more bit... Kaže se: lipo je ime mater. Jest, lipo je i gorko je. De vidi, da mojoj curi bude lipo, da bude ko i druge, i obučena, i opremita, da prema sebi nađe priliku, da se zemlja ne dili, da sinu jedinku ostane didovina, kako sam ja muke namučila i kake sam patnje propatila? E, vidiš, to ti je srce materino. Do njega nije, kako bi nam tek onda bilo. Ne bi muško trpilo, ne bi, ne bi se za svoju dicu patilo, al mater je mater. Mučenica!» (Sremac, 1940: 58-59).

sam pobačaj, nego magijsko djelovanje za postizanje neplodnosti. No i sam Lovretić daje objašnjenje; pobaciti jest grijeh, ali ljudski, a magija je uplitanje u nadnaravne stvari. Poznata je činjenica da se kršćanstvo već od samih početaka pokušavalo ograditi od pučkih magijskih praksi i vjerovanja pozivajući se na Bibliju koja na nekoliko mjesta kaže da čarobnice treba kazniti smrću. Stoljećima potican strah od vještica vjerojatno je utjecao na ovakav stav prema magijskoj praksi.

No žene ne pristaju na to da se o njima govori kao o *grišnicama*. Na pitanje što misli o tome da je ljudi zovu *grišnica*, koja nema materinskog osjećaja kad svoju djecu sama ubija, jedna je žena odgovorila: «Mogla sam i ja dvanajstero rodit, slipaca a ne dice. Jo, al ja sam čestita mater, reci im pa na svoju djecu mislim. Sebe sam trovala, bola, bušila, ciganke me dropile i gnjavile, da me samrtni znoj oblivao, samo da ne narodim dice. A zašto? Za oto da živima bude lipo, na žive sam mislila, za nji sam se patila i svoje tilo mučila...» (Sremac, 1940: 55). Žene su odlučivale o broju potomstva, no da li se njihov odnos prema djeci može nazvati nemaran i lagodan za što ih se optuživalo.

«A zar ja ne bi volila da sam sve mogla roditi, pa da mi je jedan pop, a drugi advokat, a jedan sudac ili učitelj, a divojke da su mi lipe debele i vesele u lipom ruvu i lipom životu, pa pivaje i uživaje, a ne da za milostive u varoši šlingu šlingaje za pet dinara na dan. Nisam je žena nerazumna, koja će narodit dice, pa posle kako im bog da. Već sam ja prava mater» (Sremac, 1940: 55).

Između prvog i drugog svjetskog rata Jugoslavija je po broju poroda bila ispred svih europskih zemalja. Godine 1931. imala je na 1000 stanovnika 34, 6 poroda. U Savskoj banovini gdje je spadala i Slavonija taj je postotak iznosio 31, 9 promila poroda. Usprkos velikoj smrtnosti dojenčadi, najvišoj u Europi, prirodni prirast bio je golem. Od 1000 rođenih u prvoj je godini umiralo 159, a prirodni prirast iznosio je 15, 2. No ono što iznenađuje za Slavoniju je to, da je smrtnost dojenčadi viša nego u patrijarhalnim područjima i iznosila je 206 promila. Tendencija smanjivanja poroda uslijed ograničavanja i tendencija većeg broja žive djece uslijed pada smrtnosti, razvijale su se neovisno. Također je i smrtnost žena bila jako visoka: u Savskoj banovini je udio žena u dobi od 20-40 godina u ukupnom broju umrlih iznosio čak 20%, što se može dovesti u vezu s porodicima i abortusima premda državna statistika nema pouzdanih podataka o pomoru žena u vezi s trudnoćom (Stein Erlich, 1940). No u «Liječničkim vijesnicima» možemo pročitati da kad za mladom ženom zvona zvone ljudi samo pitaju: Jel umrla od abortusa ili tuberkuloze? Sjećajući se vremena svoje mladosti, a to je bio početak 20. stoljeća jedna je žena rekla : «Sad je i nekud bolje izučile se, al' u moje vrime umirale mlade ko muve» (Sremac, 1940:59).

Tridesetih godina 20. stoljeća u Liječničkim vijesnicima često se raspravljalo o toj pojavi s različitim aspektata: gospodarskih, pravnih i sociološko-psiholoških. Kontekst je bitno promijenjen. Tridesete su godine vrijeme velike gospodarske krize koja najjače pogađa seljake i radnike. Cijene poljoprivrednih proizvoda iz godine u godinu padaju, a izgledi da se seljak, radnik ili nadničar zaposli u gradu, postaju sve beznadnije. Statistički podaci koji se odnose upravo na taj društveni sloj na osiječkom području

pokazuju kako se broj pobačaja povećavao od izbijanja krize 1928. godine, kada su na jedan porod otpadala otprilike 3 pobačaja, do 1935. godine, kada na 1 porod dolazi 6 pobačaja, što je gotovo isti omjer kao i u Njemačkoj prije dolaska Hitlera na vlast. Autor teksta čije podatke iznosim, bio je liječnik osječke bolnice u razdoblju između prvog i drugog svjetskog rata. Osvrćući se na život seljanki i radnica u tom razdoblju kaže da uz sve tegobe koje ga prate, imaju još jedan križ, a to je strah hoće li im se porodica povećati za još koje dijete, te da život mnogih seljanki i radnica i nije drugo nego tjeskobno iščekivanje svake menstruacije (Pražić, 1936:308).

Kazna za osobe koje se od zanata bave abortusima mogla je u to doba biti i doživotna, a žene koje su pokušale same napraviti abortus mogle su dobiti kaznu i do deset godina. Krivični zakon također je predviđao kaznu od jedne godine za liječnika koji propusti prijaviti ženu koja mu se javila zbog komplikacija uslijed nestručno izvedenog abortusa. Liječnici se žale na situaciju u kojoj će «krvareće i grozničave žene» umjesto pomoći i povjerenja koje očekuju od liječnika naići na policajca koji ih predaje u ruke zakona. Zalažući se za uvođenje pobačaja na osnovu socijalne indikacije spomenuti liječnik kaže: «Međutim duševni šok, i trauma, koja nastaje uslijed opetovanog i stalnog straha i iščekivanja izostanaka, odnosno neizostanaka svake menstruacije, neusporedivo je jači i intenzivniji od šoka i traume, što na seljanku i građanku učini sam pobačaj, kao zahvat» (Pražić, 1936: 308).

Također je karakterističan stav prema neplodnosti u Slavoniji. Premda se osuda i prezir prema neplodnoj ženi ne nalaze u neposrednoj vezi sa željom za velikim brojem djece, jer ograničavanje poroda ne znači da ne žele ni jedno dijete, u Slavoniji podaci iz 30-ih godina 20. stoljeća pokazuju da u područjima gdje se abortusi masovno obavljaju ljudi prema neplodnosti uglavnom imaju indiferentan ili pozitivan stav. Tipičan odgovor glasi «Žene ne traže lijeka neplodnosti, jer bi bile sretno kad bi sve bile takve» ili «Seljaci ne osuđuju neplodne žene. Ako obudove takve se žene brzo udaju, jer seljak treba ženu i radnu snagu – a pritom se ne treba bojati da će imati djece. Imanje će ostati na okupu» (Stein Erlich, 1971: 282).

Preventivne i abortivne tehnike

Istraživači često naglašavaju da u područjima gdje vlada patrijahalni način života nema ograničavanja poroda ni tamo gdje bi za seljake bilo poželjno imati manje djece. Kao razlog navodi se potpuno nepoznavanje preventivnih mjera ili pobačaja. No za Slavoniju u literaturi nailazimo na podatke kako su se ljudi pokušavali zaštititi od neželjene trudnoće i to različitim sredstvima, od racionalnih do magijskih. Žene su koristile list kupusa (kao intrauterini uložak), muškarci prezervative od svinjskog crijeva ili mjehura, a zabilježeno je da su u nekim krajevima žene svojim muževima šivale prezervative od platna. Za njih je upotreba i relativno najjeftinijih kondoma još uvijek preskupa (Pražić, 1936:308).

U liječničkoj literaturi također su navedeni najrazličitiji postupci za izazivanje pobačaja. Neke od tih metoda bile su pogubne ne samo za plod već i za samu ženu: kupke u vrućoj vodi, udaranje po trbuhu, masiranje trbuha valjkom za tijesto, skakanje s povišenih mjesta ili gutanje veće količine fosfornih glavica šibica. Bazala navodi uobičajene biljke koje su žene koje su željele pobaciti, pile u obliku uvaraka, naprimjer bršljanova ili lovorova lišća te plodova bunike ili peršina (Bazala, 1943:128). Korijenje sljeza, mrkve, peršina i pirike ostavljalo se u maternici jedan ili više dana, da izazove trudove. Čak i manji komadi sljezova korijena postizali su visoku prodajnu cijenu, osobito ako se njima već bilo obavilo uspješno pometnuće.

Pobačaji su se obavljali i mehaničkim sredstvima. Za to su služili šiljasti predmeti poput vretena, guščjeg pera, igle za pletenje, kačkalice ili ženskog metalnog katetera (Bazala, 1943:128).

U literaturi se navode i neki lijekovi koji su se mogli nabaviti u ljekarnama, a zlorabili su se za izazivanje pometnuća ploda, naprimjer klinčićevo ulje (korišteno u zubarstvu) i kinin (sredstvo za liječenje malarije). U ljekarnama su se nabavljali i irigatori koji su se koristili za pobačaj.

Često obavljanje pobačaja nužno je dovelo i do promjena u metodama. Tako Bazala piše: „Virtuoze, kojim se provodi ovakova operacija na pr. u Slavoniji, premašuje svako očekivanje. Tamo je tako daleko prešlo to u običaj, da mlada uz miraz dobije kovni ili stakleni kateter i bude od iskusnih snaša upućena u tehniku provociranja aborta, te to provada više puta u životu i to s uspjehom“ (Bazala, 1933:13). Pražić spominje kako ima sve manje žena koje pobačaje provociraju sljezovim korijenom, vretenom ili perom, te navodi primjer sela u okolici Osijeka iz kojeg su ranije redovito svake godine stizale u bolnicu mnoge žene sa sepsom zbog nestručno izvedenih pobačaja: „Tada su se žene složile, dale su si od jedne iskusne žene demonstrirati kako se provocira pobačaj s metalnim ženskim kateterom, sakupile su između sebe potreban novac i nabavile ga u apoteci. Onda taj kateter putuje od žene do žene u selu, već prema tome koja ga upotreba. Svaka ga prije upotrebe iskuha, ili ga zamoči u jaku rakiju i onda zapali. Te žene vrlo dobro znadu kontrolirati tok pobačaja i čim primjete da pobačaj ne napreduje normalnim tijekom, one same odmah dolaze u bolnicu“ (Pražić, 1936:308).

Zaključak

Slavonija je bila bogato područje, otvoreno za kolonizaciju, i kao takva pružala je nove mogućnosti obiteljima, a osobito ženama, budući da se patrijarhalni poredak već počeo raspadati (Supek, 1995/1996). Prelaskom s naturalne na robno novčanu privredu dolazi do promjena u svim životnim segmentima pa tako i u odnosu prema djeci. Žene su svojim radom u obitelji jednako doprinosile kućnom budžetu kao i muškarci, a uz to su raspolagale i vlastitim imetkom, pa su njihov stvarni status i moć u obitelji odstupali od klasičnog predstavljanja žene u dominantnoj ideologiji roda

što je izazivalo veliku kritiku javnosti. U promijenjenim uvjetima, kada je velik broj djece postao nepoželjan, žene su usvojile praksu abortusa s poraznim posljedicama na vlastito zdravlje. Majke su sada još ugroženije nego u doba patrijarhalnog poretka jer uz siromaštvo, neprosvijećenost i niske higijenske uvjete obavljaju masovne abortuse. Pobjeda racionalnog stava u pogledu poroda i djece donio je u tom vremenu određeni napredak u položaju žene, ali ne i napredak u smislu smanjivanja ljudskih patnji i unapređivanja ljudskih vrednota (Stein Erlih, 1971: 283).

Literatura:

Brenko, Dugac, Randić (2002): *Narodna medicina*. Katalog izložbe, Etnografski muzej, Zagreb.

Bazala, V. (1933) O nadriliječništvu, u: *Liječnički vjesnik*, vol. 1, Zagreb.

Bazala, V. (1943) *Poviestni razvoj medicine u hrvatskim zemljama*.
Zagreb.

Gelo, J. (1987) *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981.g.* Globus. Zagreb.

Gross, M. i Szabo, A. (1992) *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Globus. Zagreb.

Lovretić, J. (1990) *Otok*. Privlačica, Vinkovci, pretisak.

Lukić, L. (1924) Varoš, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, vol. 25, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Pražić, M. (1936) Sociološki elementi problema pobačaja, u: *Liječnički vjesnik*,
Zagreb.

Reljković, M. A. (1916) *Satir iliti divji čovik*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Stari pisci hrvatski, vol. XXXIII, Zagreb.

Rihtman-Auguštin, D. (1984) *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb.

Sremac, N. (1940) *Nismo mi krive (Slavonska žena)*. Gospodarska sloga, Zavod za proučavanje seljačkog narodnog gospodarstva, Kako živi narod, vol. 3, Zagreb.

Stein Erlich, V. (1971) *Jugoslavenska porodica u transformaciji*. Liber, Zagreb.

Sršan, S. (2000) *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća*. Državni arhiv u Osijeku, Osijek.

Supek, O. (1995/1996) Women's Entrepreneurship and the Dissolution of *Zadruga* in 19th century Slavonia, u: *Studia Ethnologica Croatica*, Filozofski fakultet Sveučilišta, Etnološki zavod, Zagreb.